

ПРОЯВИ И ФОРМИ НА ПОПУЛЯРНАТА ЛИТЕРАТУРА В БЪЛГАРИЯ ОТ КРАЯ НА 19. И НАЧАЛОТО НА 20. ВЕК

Стилиян СТОЯНОВ

Югозападен университет „Неофит Рилски“, България

E-mail: stilyan61@hotmail.com

ACTS AND FORMS OF POPULAR LITERATURE IN BULGARIA FROM THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Stilyan STOYANOV

South-West University “Neofit Rilski”, Bulgaria

E-mail: stilyan61@hotmail.com

ABSTRACT: The article examines the manifestations of popular literature in Bulgaria from the end of the 19th and the beginning of the 20th century. It offers a commentary on the plots of those writings and some strategies to hold the reader’s attention. The primary focus is on three forms of popular culture: scary stories, fantastic stories, spiritualism, and somnambulism. The opinions of some elite Bulgarian intellectuals about popular literature, expressed in the periodical press, are discussed. The study analyzes the socio-cultural contexts in which popular literature existed in Bulgaria: a constant growth of the literacy level, formation of the elite-mass opposition, the industrialization of culture and literature in particular, and the appearance of popular literature on the pages of major newspapers and magazines. The thesis that is defended is that the popular literature of the period was based on the familiar and formulaic, rather than on creative experiment and innovation and its strategies to attract its readers were descriptions of the exotic, the mysterious, and the construction of sentimental and melodramatic plots. The elite-mass boundary is problematized, and based on some memoirs, it is concluded that even elite intellectuals such as Simeon Radev and Alexander Balabanov or classics of Bulgarian literature like Ivan Vazov visited the theatrical-carnival manifestations of Bulgarian popular culture. Thus it seems justifiable to claim that the history of any national literature, including the Bulgarian one, would be incomplete if the forms and manifestations of popular literature were ignored.

KEYWORDS: reading, popular literature, popular culture, spiritualism, fiction, scary stories, thematic matrices, pattern poetics

Логично е проблемът за популярната литература да бъде обвързан с масовизирането на читателската публика. В България процесът започва в последното десетилетие на 19. век. Първият статистически годишник на Княжество България от 1897 г. дава данни за процента на грамотните българи и българки към 1 януари 1893 г.: съответно 24.31% и 6.57%, или средно 15.64% (Сборник, 1897, с. 126). Процентът изглежда стряскащо нисък, особено за българките, но поставен в контекста на времето, е обясним: независимото българско княжество е на петнадесетина години, време твърде кратко за организиране и оптимизиране на държавна система на образование. Усилията логично са насочени към увеличаване броя на грамотните (четящите) българи. Според внесения от министър Георги Живков през 1891 г. Нов закон за народното просвещение началното образование става задължително (чл. 8, чл. 9), а целите на образованието са формулирани по следния начин: „да се положи основата за нравственото възпитание на българските граждани, да ги развие физически и да им даде необходимите за живота познания“ (Закон, 1892). С политическата (и не само) воля на тогавашния министър-председател Стефан Стамболов законът е наложен и в общи линии се спазва. Резултатът е, че в кратко време неграмотността, особено сред младото поколение, рязко намалява. Към края на 19. и първото десетилетие на 20. век можем да говорим за появата в България на относително широка прослойка от четящи хора, като съществена част от нея са ученици. Кое то същество би трябвало да радва тогавашния интелектуален елит. Елитът обаче вижда и меда, и жилото на масовата грамотност. Ето какво четем в публикуваната през 1899 г. в „Мисъл“ статия на д-р Кръстев „Българската книга“: „От изключително достойние на една малобройна elite, на една скромна аристокрация на духа, литературата стана в един период от две-три години достойние на в с и ч к и (к.а.), на грамотни и неграмотни, на знаещи и незнаещи, - и на вторите, естествено, повече, нежели на първите, така, както през тоя същи период и политическата деятелност бе станала

достояние на всички, на разумни и неразумни, свестни и несвестни.“ (Кръстев, 1899, с. 133) На „аристокрацията на духа“ д-р Кръстев противопоставя „масата“, която стръвно чете „безграмотните книжлета“, които „безграмотните писачи ... с хиляди пръскат главно между учениците и между масата“. Освен христоматийно известното противопоставяне „млади – стари“ д-р Кръстев въвежда, струва ни се за първи път в нашата литература, и опозицията елит – маса. Кръстев, както и целият ни тогавашен интелектуален елит, е получил образованието си в чужбина и добре си дава сметка за две неща: първо, че следването в чужбина, потапянето в чуждите култура и бит са откъснали върналия се в България интелектуалец от местните порядки, обичаи, стереотипи и т.н. и по този начин са задълбочили разрыва между елитите и масата. Второ, че и в чужбина масовият читател не заспива с Достоевски, Толстой, Сервантес или „Страданията на младия Вертер“, да не говорим за „Фауст“. „Когато говорим за читающа публика, винаги трябва да помним едно важно обстоятелство, една скръбна, неоспорима истина. Тази истина е, че публиката, че самото общество, се дели във всички страни на две съвсем нееднакви половини... от една страна [четенето] е плод на действителни висши духовни потреби (...), от друга – на случайни, въобще външни подбуждения, които нямат почти нищо общо нито с върховните потребности на човешката природа, нито пък с някакви стремления на индивидуума към по-деен, към по-съзнателен живот. Празност, желание да се убие времето (...), ламтеж за силни нервни дразнения и чувствени емоции...“ (Кръстев, 1899, с. 361). Кръстев добре е схванал стратегията на популярното четиво – да примами читателя си именно със силни, но външни дразнения и чувствени емоции.

Едва ли му е било трудно. Дори и бегъл поглед върху периодиката от онова време, както и върху заглавията на издаваните тогава книги, показва, че акцентът е върху екзотичните сюжети, оперетните любовни флиртове, сензацията. Това не се харесва на елитните български интелектуалци, но д-р Кръстев основателно отбелязва, че не те определят вкуса на читателската публика. Макар че се опитват. По повод на започналата да излиза през 1906 г. „Младежка библиотека“ под редакцията на Никола Беловеждов, автор, подписал се с инициали Т.П. (Антон Страшимиров), пише в сп. „Наш живот“: „През последните няколко години със засилването на периодическия печат, особено с размножаването на ежедневните вестници, ч е т е н е т о (к.а.) засега почти всичките слоеве на обществото. От това не е изключена, разбира се, и учащата се младеж. И сега тъпата философия на много от гимназиалните учители – че ученикът трябва да чете само уроците си – фалира сама по себе си. (...) Децата четат – момчета и момичета: четат вестници, лигавите им подлистници, отвратителните им премии, четат, защото вече мало и голямо чете. (...) младежта вече чете, чете почти по навик, чете лекото, плоското, калното, тя почива с него от уроците си, тя даже се отвращава чрез него от уроците си.“ Издания като рецензираната „Младежка библиотека“, както и списанията „Художник“ и „Картинна галерия“ са посоченият правилен избор пред младежта. Както се вижда обаче, авторът не е особен оптимист и във финала на критическия си отзив пише: „Книгопечатането, най-неоценимото преимущество на нашата цивилизация, благодарение на учителското мракобесие в нашите средни училища, днес е уви, почти едно зло у нас.“ (Т.П., 1907, с. 59)

Д-р Кръстев и Антон Страшимиров ни насочват към формите и проявите на масовата литература от края на 19. и началото на 20. век. Нека започнем с „лигавите подлистници“. Те са нейният най-разпознаваем дом. Те са също така прародителят на добре познатия ни синдром на телевизионния сериал – в тогавашния вариант четиво с продължение, което читателите (както сега зрителите) трепетно очакват. „Подлистник“ в българските вестници е понятие условно. Това не са вмъкнати страници в обема на вестника (под листовите на вестника), а запазено място, най-често в долната част на вестникарската страница, в която се публикува четивото с продължение. Именно то е един от стимулите да се купува вестникът. Несъмнено е, че вестникарството е и индустрия; популярната литература – също. Тематичната ѝ матрица, както я описва д-р Кръстев, е ясна – силни, но външни дразнения и чувствени емоции. Излизащият в Пловдив вестник „Балканска зора“ още в третия си брой започва да публикува комедията водевил „Рицарят на дамата“ от французина Марк Мишел (Мишел, 1890). Преводачът, както е прието тогава, не смята за нужно да парадирва с името си и се подписва с „Х“. Действието се развива в съвременна Франция и съдържа всички добре

познати на масовия читател клишета: красива млада дама, богат, но скучен неин съпруг, конник, който оплесква, яздейки по улицата, копринената рокля на дамата с улична кал, след което пада на колене, иска да плати роклята и усърдно се мъчи да изтрие калните петна; дама, която не е безразлична към търкащия нейната рокля конник – рицар, но както е прието при истинските дами, няма как веднага да каже „да“ на недвусмислените му намеци. Разиграва се също мотивът с писмата, попаднали при неправиления получател, познат ни между другото и от националната класика „Под игото“. Теорията на масовата литература, появила се значително по-късно, основателно говори за ролята на познатото, клишето в композицията. По отношение на клишетата „Рицарят на дамата“ без съмнение е образец представител на жанра.

И ако сюжетната матрица за рицаря и дамата има достатъчно дълга история, то „Париж в Америка“ от също толкова неизвестния днес Едуард Лабуле (Edouard Laboulay) (Лабуле, 1890) която е следващото четиво в подлистника на „Балканска зора“, експлоатира една нова (от средата на 19. век), но бурно развиваща се сюжетна матрица: медиумът, който прозира невидимото, който общува с живи и с мъртви, който е посредникът между тайнственото и жаждушата да го проумее публика. Думата ни е за спиритизма. Ето как е рекламирана книгата на Лабуле: „Ако те позадоволи тази книжка, добре, ако те скандализира, още по-добре, ако я захвърлиш, зле ще направиш, ако я разбереш, ще станеш и от Макиавели по-учен. Обърни я в требник за изгубените си часове, няма да се разкайваш за това отпосле. Парадоксите на миналия ден са истини на следующия“. И за да не се губи темпото, веднага след встъплението (в същия подлистник) е поместена Първа глава, наречена „Един американски спирит“, която започва така: „Г-н Джонатан Дрим, извънреден спирит и медиум от Салем (Масачузетс) ви кани на психическата и медианмическата вечеринка, която ще даде във вторник, 1-й идущий Априлий, в своя дом, Месечна улица, №22“, след което на уважаемия читател се обещава смес от сомнамбулизъм, изстъпление, ясновиждание, предвиждане, далековиждание, прорицателство, проникване, унищожение на мисълта, призовавания, извънприродни разговори, поезия, писание, задгробни мисли, откриване на потайностите на бъдещия живот и пр., и пр. Не е ясно дали на читателя би му се дощяло да стане и от Макиавели по-учен, но обещаната екзотична смес очевидно трябва да го заинтригува. Публикуването на „Париж в Америка“ като подлистник в „Балканска зора“ показва още една характерна черта на механизмите на популярната култура: има броеве, в които липсва поредната глава от четивото, вероятно преводачът (отново анонимен) не е насмогнал да я преведе в срок.

Векторът „спиритизъм“, без да е сам по себе си цел на настоящия текст, е достатъчно интересен, за да бъде вписан в геометрията на масовата литература от средата на 19. до първите десетилетия на 20. век. Нека отбележим, че той е породен от Алън Кардек (псевдоним на французина Иполит Леон Денизард Ривайл), чиято „Книга на духовете“ (*The spirit's book*) се появява през 1857 г. Още през 90-те години тя става много популярна в България, където се печата като четиво с продължение в списанието на Георги Миркович „Нова светлина“, брой 6-10 от 1893/1894 г.

Спиритизмът, както сме отбелязали на друго място (Литература и технологии, 2014) се надгражда върху сюжетната матрица на страшните истории, обогатена обаче с технологична съставяща, породена от бурното развитие на комуникационните технологии през 19. век – морзова азбука, телеграф, телефон, фонограф, радио). Страшните истории обаче са си страшни истории и те безотказно привличат масовата читателска публика.

Ето една такава в маниера на спиритизма (Анонимен, 1893, с. 156):

Г. Симонс, от Род Исланд, бивши сенатор в Съединените Щати, има любопитството да отиде един ден през 1849 или 1850 в един спиритически кръжок. Биде му казано чрез чукание и чрез азбуката, че син му бил съсечен в Калифорния, подир което тялото му било скрито в кухнята на едно дърво, след като го посолели (види се, да не мирише); мястото на това дърво беше описано подробно, до един приток на реката Фиатер Ривър. В това време нямаше ни железница, ни телеграф за Калифорния. Сенатор Симонс беше получил известия от сина си с последната поща и трябваше тогава около един месец, за да получи отговор от Сан Франциско. Поразен от едно подобно съобщение, получено по такъв странен начин, той писа незабавно на приятели в

Калифорния. При получаването на писмото тези били свършено развълнувани от липсването на младия Симонс. Захванали да търсят означеното дърво, на което описанието беше съобщено от невидимите, и намерили тялото на младия човек, както беше известно.

„Лигавите подлистници“ показват една характерна черта на масовата литература – настойчивата претенция, че всичко, което се разказва, е чистата истина. Масовата читателска публика иска да знае истината, е, не тази около нея, а онази, която е ситуирана някъде далеч. Поради това много често границите между литература и публицистика са размити – едно, поради посочената претенция за истинност, и второ, формално това са текстове, публикувани в периодиката. Ако се върнем към спиритическото известие, то е ситуирано пределно конкретно във времето и пространството. Има и стряскащо конкретни подробности – осоленото тяло.

Стряскащо е и заглавието „Жив заровен“, което намираме в кн. 6 от 1892 г. на списание „Светлина“. Авторът не е посочен, а преводачът се е подписал с инициалите Ф.К.:

Всеки от нас знае прекрасно, че е грозно нещо да бъде човек жив заровен; да се мре между четирите дъски на един ковчег не е твърде приятно. Затова и много учени хора са търсили сигурни средства за разпознаване на смъртта. Французката медицинска академия от време на време предлага следующата теза като предмет на конкурс: „Истинските признаци на смъртта“.

След което разказът продължава с множество истории на чудодейно възкръснали, а всъщност погрешно сметнати за мъртви и погребани хора, като например:

Една негова, на доктора, родственица била жива заровена по време на холерата през 1854 г. Тя обичала много украшенията и пожелала след смъртта ѝ да я заровят накичена, каквото и направили. Няколко неблагоприятни лица намислили да ограбят накутите ѝ; те изкопали малкото пръст, с която момата била набързо затрупана, повдигнали са капака на ковчеза ѝ, едва са откраднали обичите, ... умрялата извикала. Уплашените крадци са побягнали. Момата се върнала при домашните си облечена и накутена. Тя се оженила, но е била бездетна. (Анонимен, 1892, с. 139)

Темата за смъртта като генератор на „силни нервни дразнения и чувствени емоции“, вижда се, е обилно експлоатирана в четивата на популярната литература, при това в широк жанров диапазон: страшни истории, сензационно-приключенски четива и разбира се, в различни лирически форми, като например стихотворението „Над гроба ѝ“, публикувано в сп. „Илюстрация Светлина“, 1905 г., кн. 1:

*Над гробът ѝ цветя посях –
Те скоро нацъвтяха,
А мойте плачове на тях
Нечути занемяха*

*Днес, сам сред нощния покой,
Печален там отивам
И свойте жалости без брой
На месеца разкривам.*

*А сутрин слънце щом изгрей
Аз виждам как росата
По тъжните цветя светлей
И гледа в небесата...*

*Ах! Зная, горко плаче „тя“,
Че ний сме разделени...-
Навярно месечко ноця
Говори ѝ за мене.*

Стихотворението е подписано от Владимир Блесков, за когото не можахме да намерим никакви сведения. И доколкото популярната литература е имитативна литература, в която акцентът

е поставен върху познатото, а не върху иновацията, всека една от нейните жанрови форми е реализирана от множество тематично и стилово подобни варианти. Да кажем само, че темата за гроба, гробището, прекършената младост, мировата скръб има стотици варианти в масовата периодика, което е обяснимо, но не подминава и специализираната, да речем множеството издания, списвани за или от ученическата младеж.

Фантастичното, без да е атрибут само на популярната литература, е един от добре разработените механизми за постигане на екзотичното и екзотопичното, които са част от прелъстителните ѝ стратегии. В разглеждания период, края на 19. – началото на 20. век, фантастичните сюжети, които се откриват в българската периодика, са изразени тематично като пътешествие сред звездните светове. Научната компонента – как точно се извършва това пътешествие, я няма. Камий Фламарион и въведената от него жанрова форма „астрономически роман“ се радват на небивала популярност из Европа, в това число и в България. От 1892 г. до 1927 г. излизат на български негови книги с характерни заглавия: „Астрономия за жени“, „Бог в природата“, „В небесата“ (на езика на оригинала „Uranie“ – по-късните български издания са вече със заглавие „Урания“), „Глас, който вика“, „Жителите на планетата Марс и човешката глупост на Земята“ и още десетина със заглавия в тази стилистика. Сюжетите опират до странствания из звездните светове (Урания е водачът на повествователя от едноименния роман сред планетите и звездите) и размисли за човечеството, човешката природа и същност:

Ето, – каза ми Урания, – това прословуто земно кълбо, където бушуват толкова страсти и в тесния кръг на което е затворена мисълта на милиони същества, чийто взор никога не прониква по-далече от земните предели. Виж как намалява неговата величина, когато ние разширим нашия хоризонт. Ние не различаваме вече Европа от Азия. Ето ги Канада и Северна Америка. Колко нищожно и малко е всичко това! (Фламарион, 1892, с. 10).

Да споменем, че контекстът на казаното от Урания е отдалечаването от Земята по посока на Луната, а след това – и отвъд пределите на Слънчевата система.

Оголеният похват на тази жанрова матрица можем да го видим в списанието на Сава Доброплодни „Нова българска пчела“. В няколко броя то публикува разкази със следната композиционна схема: момиче е поставено в състояние на месмеричен транс (в българския превод състоянието е наречено „сомнамбулизъм“), медиумът (водачът) разпитва момичето и то разказва за пътешествията си по Меркурий и Луната. За да няма съмнение в достоверността на историята, казано е кога точно са извършени сеансите – този до Меркурий е извършен на 10 ноември 1832 г. И на Меркурий, и на Луната живеят човекоподобни същества, но животът е много по-добър от този на Земята: *Аз на нашата земя таквози пение още не съм чула, нито може с него да се сравни някое. Как тук живеят съединени, в любов и съгласие, аз това не мога ви го изказа.* – споделя впечатленията си от Луната изпадналата в транс девойка. Забавно звучи името на града на планетата Меркурий – Исаясале. В него животът е дори по-щастлив и от този на Луната (Анонимен, 1887).

Да споменем, че проявите и формите на популярната литература от края на 19. и особено през първите десетилетия на 20. век се намират в контекста на други проявления на масовата култура, най-вече на киното. Екзотичните пътешествия в космоса, страшните (или смешно-страшните) истории, битките и въргалите ги виждаме реализирани в многобройните филми на Жорж Мелиес (да отбележим най-разпознаваемия от тях – „Пътешествие до Луната“ от 1902 г.), филмите на първите комици, сантименталните киноленти.

Още преди първите кинопрожекции обаче в България са познати театрални или музикално-театрални трупи, които привличат пред сцената си масовата публика. Такава е, да речем, трупата на Ибиш ага. За представленията му Симеон Радев си спомня: „По същото това време (първото десетилетие на 20. в. – бел. моя, С. С.) се случваше да срещна Вазов на представленията на Ибиш ага. Те се даваха, по-старите хора помнят, в една дървена сграда на мястото, гдето сега са Халите. Там отиваше обикновено простолюдието и имаше хора от интелигенцията, които се удивяваха, че големият поет отива също там да търси своите развлечения. Аз не се удивлявах, нито се удивляваше Александър Балабанов, моят другар от „Художник“; ние двамата бяхме – нека призная този наш

грях пред поклонниците на възвишената литература – между нередките посетители на това театро.“ (Радев, 2014, с. 300)

Теорията, както уместно е отбелязал Гьотевият Мефистофел, за пореден път е посивяла пред зеленото дърво на живота. Д-р Кръстев и съмишлениците му от „Мисъл“ прегледно са разделили малобройния елит от масата; избраните от фасулковците. Александър Балабанов, както се видя, по едно и също време превежда Гьотевия „Фауст“ и посещава театро на Ибиш ага, смешките на което карат Вазов да се смее с „цялата си снага“ (Радев, 2014, с. 301).

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Анонимен (1887)** Пътуване по месеца, по слънцето, по другите звезди и по Новий Иерусалим. // *Нова българска пчела. Вестник поучителен, занимателен и шеговит*, бр. 1 – бр. 4. (Patuvane po mesetsa, po slantseto, po drugite zvezdi i po Noviy Ierusalim. // *Nova balgarska pchela. Vestnik pouchitelen, zanimatelen i shegovit*, br. 1 – br. 4)
- Анонимен (1892)** Жив заровен. // *Светлина*, кн. 6, с. 139 – 142 (Anonimen. Zhiv zaroven. // *Svetlina*, kn. 6, s. 139 – 142)
- Анонимен (1893)** Едно спиритическо известие. // *Нова светлина*, бр. 4 – 5, с. 156. (Anonimen. Edno spiriticheskio izvestie. // *Nova svetlina*, br. 4 – 5, s. 156)
- Блесков, Вл. (1905)** Над гроба ѝ. // *Илюстрация Светлина*, кн.1, с.13. (Bleskov, Vl. Nad groba i. // *Ilyustratsiya Svetlina*, kn.1, s.13)
- Закон (1891)** Закон за народното просвещение. // *Държавен вестник*, бр. 17, 23 януари, 1892 г. (Zakon za narodnoto prosveshchenie. // *Darzhaven vestnik*, br. 17, 23 yanuari, 1892 g.)
- Кръстев, Кр. (1899)** Българската книга. // *Мисъл*, кн. 2, с. 131 – 141; кн. 4, с. 361 – 373. (Krastev, Kr. Balgarskata kniga. // *Misal*, kn. 2, s. 131 – 141; kn. 4, s. 361 – 373)
- Лабуле, Е. (1890)** Париж в Америка. // *Балканска зора*, бр. 10 – бр. 56. (Labule, E. Parizh v Amerika. // *Balkanska zora*, br. 10 – br. 56)
- Мишел, М. (1890)** Рицарят на дамата. // *Балканска зора*, бр. 3 – бр. 9. (Mishel, M. Ritsaryat na damata. // *Balkanska zora*, br. 3 – br. 9)
- Радев, С. (2014)** Погледи върху литературата и изкуството. Лични спомени. София: Изток-Запад. (Radev, S. Pogledi varhu literaturata i izkustvoto. Lichni spomeni. Sofia: Iztok-Zapad)
- Сборник (1897)** Статистически сборник на Княжество България. София: Печатница „Военен журнал“. (Statisticheski sbornik na Knyazhestvo Bulgariya, Sofia: Pechatnitsa „Voenen zhurnal“)
- Т.П. (1907)** Младежка библиотека, год.3, кн. 1,2,3,4,5, редактор Никола Беловеждов // *Наш живот*, кн. 5, с. 59 – 60. (T.P. Mladezhka biblioteka, god.3, kn. 1,2,3,4,5, redaktor Nikola Belovezhdov // *Nash zhivot*, kn. 5, s. 59 – 60)
- Фламарион, К. (1892)** В небесата [Урания]. Астрономически роман. Шумен: Скоропечатница Д. Кънчев. (Flamarion, K. V nebesata [Uraniya]. Astronomicheskii roman. Shumen: Skoropechatnitsa D. Kanchev)